



Research article

מאמר מחקר

חריתת היסטוריה: פרגמטיות חברתית-היסטורית בסימני הבדואים בנגב

י' שמידט^{1*}, ד' אייזנברג-דגן², ג' נאש³

¹ מרכז מדע ים המלח והערבה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

² רשות העתיקות

³ Instituto Terra e Memória, Mação, IPT, Portugal

* פרטי התקשרות: joshua@adssc.org

ת ק צ י ר

מאמר זה דן ב"שלב הבדואי" של חרותות הסלע בנגב. הוא מראה איך סימנים אלו שימשו את האוכלוסייה המקומית במאות השנים האחרונות כאמצעי תקשורת בעל חשיבות תרבותית-חברתית-כלכלית. המחקר מבוסס על עבודת שדה שנערכה בשנים האחרונות בדרום הר הנגב ובמרכזו, והוא משלב בין איסוף מידע אפיקרפי-ארכיאולוגי והערכתו לבין עבודת שדה אתנוגרפית. המאמר מתייחס להרותות סלע בדואיות בהקשרים היסטוריים שונים, עם דגש על מציאות חברתית-פוליטית משתנה. מן המחקר עולה כי מכלול הסימנים שנוצר על ידי הבדואים בנופי הר הנגב מהווה מערכת סמיוטית מגובשת, שפירושה המושכל עשוי להיות רלוונטי עבור סוגיות עכשוויות שאתן אוכלוסייה זו מתמודדת.

מילות מפתח:

חרותות סלע

בדואים

הר הנגב

ואסם

Inscribing history: The complex geographies of Bedouin tribal markings in the Negev Desert, Southern Israel

J. Schmidt^{1*}, D. Eisenberg-Degen², G. Nash³

¹ Dead Sea and Arava Science Center; Ben-Gurion University of the Negev, Israel

² Israel Antiquity Authority, Israel

³ Centro de Geociências, Museu de Arte Pré-Histórica de Mação, Portugal & SLR Consulting Ltd

* Corresponding author: schmidt@post.bgu.ac.il

A B S T R A C T

The article focuses on the relatively recent "Bedouin phase" of Negev rock art and suggests that markings presumably left by Bedouin on rocks were not intended as art *per-se*, but rather are a communication device that served a unique socio-pragmatic role. The article depicts how the Bedouin rock art complex interacts with previous historical and proto-historical periods, forming the latest addition in an ongoing series of diachronic rock art narratives and counter-narratives. Research conducted over the past several years in the central and southern Negev Highlands combined methodologies for the collection and assessment of epigraphic archeological data with ethnographic fieldwork among elder Bedouin informants living in the region.

Keywords:

Negev desert

Negev Bedouin

Rock art

Wasm

Landscape markers

אמנים בדואים חרתו במכוון את סימניהם בצדה של אמנות סלע קודמת ולא על גביה. ייתכן שהייתה זו דרכם לבטא את הכרתם בתהילת דורות העבר, ונראה לפיכך שהאמנים הבדואים, שהחרות שלהם מצטרפות לנרטיב שנוצר במהלך אלפי שנים בידי דורות של תושבי הנגב, ראו את עצמם כחלק מהמשכיות היסטורית.

3. נוכחות הבדואים בנגב במאות האחרונות

במחצית השנייה של המאה ה-18, כשהנגב היה הגבול הדרומי של האימפריה העות'מאנית, החלו שבטים וחמולות של בדואים לעבור להר הנגב. הם באו מסיני, מירדן ומח'א'א שבחצי האי ערב (Bailey, 1985; Kressel, 1998; Marx, 1967; Stewart, 1991, 2011). הבדואים חיפשו דרך להרחיב את מקורות המחיה שלהם, שעד אותם ימים היו בעיקר רעיית צאן, תוך כדי חידוש מערכות חקלאיות עתיקות בהר הנגב שהתבססו על מי נגר ונותרו נטושות (Meir, 1997). לאורך התקופה הביזנטית נבנו בוואדיות במרכז הנגב – מהר כרכום במערב אל הר שגיא שעל גבול מצרים (Avni, 1996) ועד מכתש רמון בדרום (Rosen, 2009) – טראסות, סכרים ומאגרי מים, שיצאו משימוש במאה ה-8-9, תקופת הכיבוש האסלאמי. אלו שופצו וחודשו על ידי הבדואים בבואם להר הנגב. הבדואים נעזרו בארסיים פלאחים, עובדי אדמה שהגיעו ממצרים ומסיני ועבדו תחת פיקוח בדואי, כדי לגדל חיטה ושעורה שנמכרה לסוחרים בבאר שבע, בחברון ובעזה (Ben-David, 1989). בתקופה זו נהנו הבדואים מאוטונומיה נרחבת כתוצאה מן הריחוק הניהולי והתרבותי מהשלטון העות'מאני, שנציגיו ישבו בדמשק ובעזה. בהעדר פיקוח נשמרו הנורמות המסורתיות והמערכות החברתיות הפנימיות של הבדואים. משעה שאדמותיהם שימשו הן למרעה והן לגידולים חקלאיים, נקשרו הבדואים לנגב תוך גיבוש תחושת טריטוריאליות המבוססת על הזדהות תרבותית-חברתית עם מקום מסוים (Meir, 1997). מגמה זו התחזקה בשל האקלים ההפכףכ של הנגב ובצורות תכופות, שהגבילו באופן חמור את המשאבים הטבעיים המצומצמים שעמדו לרשותם. כתוצאה מכך התקיימה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 לחימה בלתי פוסקת בין חמולות בדואיות על השליטה בחלקות אדמה מובחרות ועל זכויות קניין למשאבי הטבע האחרים.

התעניינות אירופית גוברת בתעלת סואץ גרמה להתעוררות פוליטית ומסחרית מצד העות'מאנים. המחלוקת הפנימיות של השבטים השונים משכו את תשומת לבו של השלטון העות'מאני שאימץ נהלים חדשים בניסיון להטיל סדר בחלוקת האדמות והמשאבים (Kressel et al., 1991). ב-1858 חוקקו העות'מאנים את חוק הקרקעות העות'מאני שחייב את הבדואים לרשום את חזקתם אצל פקידי השלטון. אולם תהליך זה לא זכה להצלחה משום שהאוכלוסייה המקומית נמנעה משיתוף פעולה עם צעדים רגולטוריים אלה מחשש שמא היענותה תוביל להגדלת המסים ולמימוש חובת גיוסם לצבא הסולטן (Bailey, 1990; Grossman, 1992; Jacobowska, 1992). הדרישות המנהלתיות של השלטון העות'מאני עודדו את הבדואים לקבוע גבולות שבטיים ברורים עבור עצמם, תחילה בעזרת נקודות ציון גאוגרפיות (Meraoit, 2011), ולאחר מכן גם באמצעות אמנות סלע. החרות סייעו בקביעת הבעלות על חלקות אדמה ועל שטחי המרעה של החמולות השונות.

1. מבוא

מאמר זה מתמקד ב"שלב הבדואי" של אמנות חרותות הסלע בנגב, ומעלה את הטענה כי הסימנים שהושארו על ידי האוכלוסייה המקומית במאות השנים האחרונות אינם אמנות לשמה, אלא אמצעי תקשורת בעל חשיבות תרבותית-חברתית-כלכלית. במקרים רבים מופיעות חרותות של בדואים עם מוטיבים קדומים יותר, ובהן סימנים המתקשרים להעברת מסר ולאיתות על אודות זכויות הקניין בקרקע ועל זכויות השימוש בהן בהווה (Schmidt and Eisenberg-Degen, 2015). השלב הבדואי הוא האחרון בסדרה עתיקת יומין של נרטיבים שונים באמנות הסלע בנגב. המאמר מתייחס לאמנות הסלע הבדואית בהקשר היסטורי ופרוטו-היסטורי ודן בשימושם החברתי-פוליטי במאות האחרונות. המחקר מבוסס על עבודת שדה שנערכה בשנים האחרונות בדרום הר הנגב ובמרכזו, תוך שילוב מתודולוגיות שונות הכוללות איסוף והערכה של מידע אפיגרפי-ארכיאולוגי ועבודת שדה שכללה ראיונות עומק אתנוגרפיים עם בני השבטים המתגוררים באזור.

2. הערות בעניין "השלב הבדואי" באמנות הסלע של הנגב

מרבית החרותות בנגב הן סימנים שנוצרו באופן מכוון בידי בני אדם על משטחים טבעיים בדרכי גריעה שונות כגון חיתוך, הקשה, גירוד ושפשוף. חרותות סלע בנגב מצויות בעיקר על סלעי אבן גיר המתאפיינים בפטינה בעלת גוון חום כהה, שהיא קליפה עשירה במינרלים כמו ברזל ומגנזיום. החרותות נוצרו על ידי הסרת חלקים משכבת הפטינה החיצונית וחשיפת אבן הגיר בעלת הגוון הבהיר יותר שתחתיה. עם השנים ועם חשיפתה לתנאי מזג אוויר מדבריים קיצוניים נוצרה הפטינה מחדש על גבי השטח החרות, ומשום כך הפכו החרותות עם הזמן לברורות פחות (Krumbein, 2003; Jens and Krumbein, 1981; Eisenberg-Degen and Rosen, 2013). למכשולים בתיארוך חרותות, ראו (Bednarik, 2007).

במהלך אלפי השנים האחרונות עברו דרך הנגב קבוצות נוודים שהגיעו מאזורים סמוכים. קבוצות אלו, ובייחוד הגל האחרון של הנדידה הבדואית במאות ה-18 וה-19, הביאו אתן מסורת של תקשורת באמצעות חרותות סלע שהורכבו בעיקר מקבוצות של סימנים מופשטים ומכתובות ערביות. בניגוד לרוב הסגנונות שקדמו לו, השלב הבדואי של אמנות הסלע בנגב הוא איקוני, ונמנע משימוש בדמויות אדם או חיה. כתוצאה מכך שלב זה כולל מוטיבים שונים מאלו שהיו בשימוש בתקופות הפרוטו-היסטורית, הביזנטית והאיסלמית הקדומה. אמנות הסלע הבדואית כוללת יותר מ-90 אלמנטים מופשטים המרכיבים סימנים שבטיים שונים. עם זאת, כמעט כל משטחי האבן שהבדואים הוסיפו להם מוטיבים משלהם כללו חרותות בנות מאות ואף אלפי שנים, ובהן דמויות אדם הרוכבות על חמורים, על סוסים ועל גמלים, סצנות לחימה וציד, מספר רב של יעלים ודמויות אנתרופומורפיות בתנוחת אורנט (orante), כלומר בידיים מורמות, מה שמתפרש בדרך כלל כתנוחת תפילה. מכאן שהאמנים הבדואים היו ככל הנראה רועים מקומיים. במקרים רבים נחרתו הסימנים הבדואיים על גבי חריתות קדומות יותר של דמויות חיה ואדם. לא ברור אם זהו מעשה השחתה מכוון וניסיון לסמל את שליטת החורת על קודמו ולציין את ביסוס מעמדו, או דווקא הפגנת קרבה כלפי היוצר המקורי. באתרים מסוימים נראה כי

תחושת הטריטוריאליזם הבדואית המשיכה להתחזק במהלך המנדט הבריטי (1920–1948), כשבירוקרטים קולוניאליים ניסו להסב את הרועים-חקלאים לעירוניים חסרי קרקעות – תהליך מיסוד שהגיע לשיאו בעשורים שלאחר הקמת מדינת ישראל. לפי נתוני המפקד הלאומי הישראלי הראשון שנערך ב-1950, מנתה האוכלוסייה הבדואית בנגב 11,000 נפש בלבד, ירידה דרמטית בהשוואה ל-75,000 תושבים שחיו באזור בתחילת שנות הארבעים (Marx, 1967, 2012). בעקבות מלחמת 1948 נמלטו הבדואים מהשטחים שבידי ישראל אל המדינות השכנות. חלק מהם חזרו כששקע האבק, אך מרביתם היו לפליטים ברצועת עזה, בצפון סיני ובגדה המערבית (Marx, 2009).

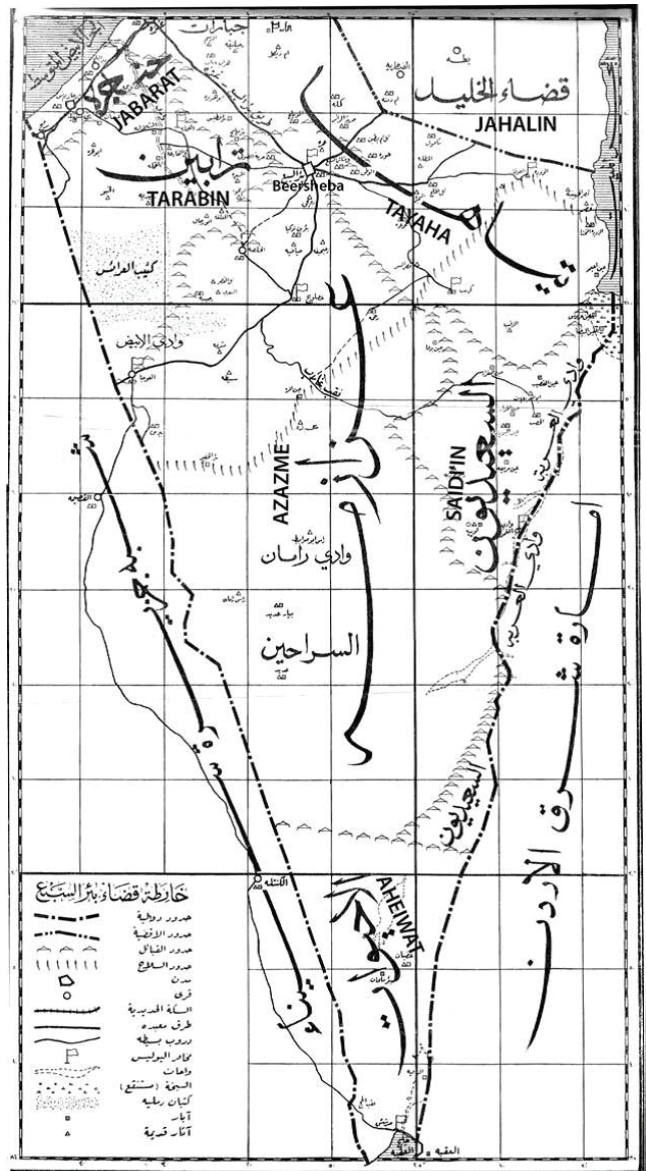
המצב שנוצר אפשר למדינת ישראל לקבוע את שליטתה הגאו-פוליטית בנגב, בין השאר על ידי הפסקת נדידתם העונתית של הבדואים שעדיין נותרו במרחב. ב-1950 הוגדר בחוק כי כל השטחים שמדרום לבאר שבע הם אדמות מדינה. יתרה מכך, בין השנים 1952 ו-1966 הועבירו פקידי השלטון את האוכלוסייה הבדואית אל תוך כמה שמורות מנהליות, כשבמקביל הפקיעו את אדמותיהם והכריזו עליהן כרכוש מדינה. החל מ-1968, עם ייסודה של תל שבע, החלה ממשלת ישראל להעתיק את הבדואים ולהושיבם בעיירות מתוכננות, שרובן הוקמו בגבולותיו הצפוניים והמזרחיים של מישור באר שבע. בשל חוסר כוח אדם בכלכלה הלאומית הנבנית, ניסתה המדינה לשלב את הבדואים בשוק העבודה השכירה, אך הרבה מן הבדואים סירבו להיענות לכך בתארים רבים בטענה שאלה עברו אליהם בירושה מדור לדור.

במשך הזמן הקימו הבדואים מחנות מאולתרים בשטחים שטענו לבעלות עליהם או בסמוך אליהם. במהלך ארבעת העשורים האחרונים וכתוצאה משיעור הילודה הגבוה בקרבם (ב-2012 היו בנגב 210,000 בדואים), הפכו המאהלים ליישובים קטנים (Myers-JDC, Brookdale Institute, 2012). כפרים אלה מוגדרים על ידי הממשלה כ"בלתי חוקיים" או "בלתי מוכרים", ולכן אינם זכאים לתשתיות או לשירותים בסיסיים (איור 2) (Rudnitzky, 2012). מעבר הבדואים מאורח חיים של שוכני מדבר נוודים למחצה ליישוב קבע מבוססת ערים הביא לסיום הפעילויות המסורתיות: רעייה נוודית וחקלאות מי נגר ודפוסי קיום, שעשו שימוש באמנות סלע כאמצעי להכרות בעלות על קרקעות משפחתיות או שבטיות תוך כדי שימוש בנוף משותף.



איור 2: התיישבות בדואית לא מוכרת בהר הנגב (צילום: י' שמידט)

לקראת סוף המאה ה-19, לאחר התקדמות חלקית ביישום חוק הקרקעות העות'מאני, הפקיעו העות'מאנים באופן חד-צדדי את כל האדמות ש"לא נתבעו", על ידי הגדרתם כ"מוואט", קטגוריה של אדמות מדינה הממוקמות מחוץ לאזורים מאוכלסים או מעובדים (Stewart, 2011). ב-1906 ייצרו קרטוגרפים עות'מאניים מפה אזורית שקבעה את הגבולות בין השבטים הבדואיים בנגב (Frantzman and Kark, 2011; Kark and Frantzman, 2012; Yahel, 2006). מפה זו הייתה מבוססת באופן כללי על ההסכמים הפנימיים של הבדואים לגבי חלוקת הטריטוריות ביניהם, והכירה בחזקות של שישה שבטים: עזאזמה, אחיוואט, תרבין, סעידין, טאיהא וג'בראטי (איור 1). הגבולות הללו נותרו כמעט ללא שינוי עד 1948. עם הקמתה של מדינת ישראל עבר הנגב תהליך של הלאמה שהוביל לשינויים סוציו-דמוגרפיים עמוקים באזור (Shapira, 2012).



איור 1: מפת גבולותיהם של השבטים הבדואים בתחילת המאה ה-20 (בר-צבי וכן-דוד, 1978)

גרפיטי, ואסמים משמשים כקוד משותף שבאמצעותו מסמנים על פי רוב בעלות או זכאות (Hilden, 1991). עבור בדואי המכיר את הסביבה המדברית, ואסמים היו כמו שלט התלוי על עמוד השער ומודיע למבקרים מה הפרוטוקול שעל פיו יש לנהוג במקום מסוים. חרותות סלע אפשרו לבדואים לקיים תקשורת בין-שבטית וכך לבטא את שליטתם על משאבי הטבע היקרים של הסביבה השחונה, גם מבלי להיות נוכחים באותו מקום ובאותו זמן עם הנמענים, וגם מבלי לדעת קרוא וכתוב (איור 4).



איור 4: סלע ועליו ואסמים במיקום המשקיף על חלקה חקלאית ומרעה ברמת מטרד (צילום: י' שמידט)

בעוד הוואסם מעביר מסר של בעלות, מיקומו הלא-אקראי לצד סימונים קודמים מצביע על זיקה אל השרידים הגרפיים שהושארו על ידי שוכניו ההיסטוריים של האזור. נראה כי המבצעים הבדואים נמנעו במכוון מלשלב דימויים קודמים. מכאן ניתן להסיק שהוספתם של הסימנים החדשים מרחיבה את משמעות המסרים המקוריים. לדוגמה, פאנל מהר כרכום מציג בעלי חיים לא מבויתים הנרדפים על ידי חיות טרף. הדמויות מייצגות ככל הנראה יעלים בסביבתם הטבעית, סצנה שעשויה הייתה להתרחש בקרבת מקום (איור 5). שנים מאוחר יותר צורף ואסם נוסף לחריטה זו, במה שנראה כניסיון של האמן להביע את שליטתו על אוצרות טבע אלה.



איור 5: חרותות של דמויות בעלי חיים, ועליהן גיבוב ואסם בהר כרכום (צילום: ד' אייזנברג-דגן)

4. התפקיד הסוציו-פרגמטי של אמנות סלע בתרבות הבדואית בנגב

בהיעדר גבולות פיזיים נוקשים כגון גידור, הסתמכו הסכמי הבעלות הבדואית במאות ה-18 וה-19 על סימנים טבעיים מוכרים. "עוגני נוף" אלו (Meraoit, 2011) – הרים, רכסים ובקעות, ואדיות, עצים וסלעים, וחרותות – העבירו לצופה מידע על הסכמי זכויות השימוש באדמה, והעניקו לנוף מבנה מוגדר וברור. עוגני הנוף הברורים ביותר הם מצבורי האבנים הרבים המבדילים בין חלקות משפחתיות סמוכות. סימנים אלו משמשים בדרך כלל גבולות פיזיים של ממש, ומשתמשים בהם לטווח קצר יחסית (Galilee et al., 2013). גלי האבנים הללו, המכונים רוג'ומים, מורכבים ברובם מסלעים קטנים, והם ממוקמים בצמתים ולאורך רכסי הגבעות.

דרך חשובה נוספת לקבע תביעה טריטוריאלית היא באמצעות קברים. מיקומו של בית קברות מסמן שטח שבטי ומהווה הצהרה פיזית בדבר בעלות וזכויות קניין. בתי העלמין סביב באר חפיר, במערב הר הנגב, מדגימים דפוס זה. כל אחד משלושת מתחמי הקבורה מגדיר אזור מדויק של בעלות (Galilee et al., 2013; Kressel et al., 2014). המידע על אודות הבעלות של בתי הקברות מועבר בעל פה, והוא מחוזק באמצעות ראיות הקושרות מיקום לשם באמצעות סמל בדואי שבטי, המכונה ואסם.

הוואסם ככל הנראה התפתח מסימון גמלים בצריבה בידי הבדואים, והפך לסמל המשמש לצורך סימון גבולות בין שטחים וקברים, וכן לציון בעלות על רכוש כגון אוהלים ואתרי חנייה (Bates, 1915; Bent and Bent, 1900; Conder, 1883; Field, 1931; Hilden, 2010; Khan, 2000; Wendrich, 2008; Wilkinson, 1977). ניתן לצייר ואסמים בחול או להרכיבם מאבנים וממקלות, לצבוע או לחרוט אותם על אבני פי באר, על חורבות, מבנים וסלעים, ואף לשלבם באריגה של שקי אחסון ומחיצות אוהל (איור 3).



איור 3: ואסם בדואי על קיר מערת עין נוסרה בעבדת (צילום: י' שמידט)

במאות האחרונות הייתה לבדואים בנגב מערכת חוקים פנימית שנקבעה על ידי השבט ועל פי התקנות התרבותיות והכלכליות הנהוגות בו, אשר כללה שימוש באמנות סלע וסימוני ואסם לציון זכויות או בעלות על קרקעות ועל נכסים שונים. בדומה לדרכים מסורתיות של סימון בעל חיים בצריבה, בקעקוע או ברוח העת המודרנית ריסוס

נרטיב אחיד. המידע המועט שיש בידי החוקרים על תולדותיהם נכתב מנקודת השקפה עירונית שבה הנוודים היו מוגבלים לשולי החברה של שוכני כפר, או מנקודת מבטם של עוברי אורח, צליינים ותיירים. אלה מתארים רשמים מחציית המדבר בדרום ארץ ישראל תחת איום מתמיד של שוד, אונס, חטיפה, עינויים ורצח בידי כנופיות בדואים פרועות (Burekhardt, 1831; Conder, 1883; Eisenstein, 1926; Hasselquist, 1866; Sharon, 1975).

המידע שבידינו על חיי היומיום הבדואי לפני תהליך העיור הוא מידע מקוטע. מחקר אנתרופולוגי שיטתי העוקב אחר אורח החיים והמסורות של הבדואים בנגב, החל רק בשנות השישים עם תחילת תהליך ריכוזם ביישובי קבע. מוקד העניין האקדמי עבר לשינויים החלים בחברה זו, בכלכלתה ובנוהגיה התרבותיים. לשם הבנת היווצרות הנרטיב המקובל היום שילבו החוקרים נתונים ארכיאולוגיים עם מסמכים משפטיים מתוך הארכיונים העות'מאניים, הבריטיים והישראליים ודוחות אתנוגרפיים המתארים את המסורות שבעל פה מתחילת המאה ה-20, (Abu-Rabi'a, 2001; Al-Aref, 1934; Bailey, 1978, 1980, 1985, 1990, 2004; Ben-David, 1993; Ben-David and Gonen, 2001; Ben-David and Orion, 1998; Kressel, 1982; Marx and Shmueli, 1984; Meir, 1997; Sharon, 1988). כפי שאפשר לצפות, קביעת בעלות על קרקע היא נושא מרכזי המשותף למקורות אלה ומשקף את התרבות הבדואית הנוודית-חקלאית של המאות ה-19 וה-20.

יישוב הבדואים בנגב והמעבר ממקור הכנסה המבוסס על שילוב של רעייה וחקלאות, לכלכלה שנסמכת בעיקרה על עבודה בשכר, שינו את יחסם של בני תרבות זו למורשתם ולתרבות החומרית שלה, וגרמו לאובדן כבד של ידע ומסורות שבטיות שהועברו מדור לדור. כך למשל העיור המתגבר גרם לכך שפחות בתי אב מחזיקים בעדרים, ופחות הצורך לסמן בעלות על בעלי חיים ולהגדיר זכויות מרעה באמצעות חריטות סלע. אף שחלק מהאנשים שראיינו – מתוכם בעיקר גברים בדואים בגיל העמידה מאזור הר הנגב – טענו שיוכלו לזהות את הוואסם השבטי שלהם, מעטים הצליחו לצייר את צורתו המדויקת בביטחון, ומספר קטן עוד יותר יכול היה לזהות ואסמים של שבטים אחרים. ממצאים אלו ממחישים את עומק התופעה ואת היעלמותו הצפויה של מרכיב זה בתרבותם. מחקר שיתמקד באמנות הסלע הבדואית על ממדיה הגאוגרפיים, החברתיים וההיסטוריים, יכול לשמש הזדמנות ייחודית ובלתי חוזרת להבנת מנגנונים חברתיים של התנהגות מסורתית שהייתה מרכזית בתרבות הבדואית בנגב, וכעת הם הולכים ונכחדים.

נותר צורך בעבודת שטח ובמחקר רב בעניין השלב הבדואי של אמנות הסלע הנגבית, ובכלל זה המשך איסוף נתונים ארכיאולוגיים ואתנוגרפיים. ייתכן כי לוואסמים הרבים הקיימים בשטח תהיה השפעה עתידית בתביעות הבעלות של בדואים על קרקעות הנמצאות כיום במחלוקת חריפה. מכלול הסימנים שנוצר על ידי הבדואים בנוף ובבתי הקברות בנגב מהווה מערכת סמיוטית מגובשת, שפירושה המושכל עשוי לספק חיזוק אמפירי בסוגיית הקרקעות (Tobin, 1995). מחקר זה מעלה אפוא את הרלוונטיות של אמנות הסלע הבדואית בתנאי המציאות החברתית-פוליטית המעורערת של ימינו.

יש לציין כי אף שהבדואים מבינים את הוואסם כמגדיר בעלות, סמלים אלה אינם מוכרים ואינם מובנים לבני תרבות אחרת. אף על פי שכבר אינם בשימוש יומיומי, עדיין אפשר לראות ואסמים במרחבי הנגב. כך, בביקור בבית קברות בדואי בקרבת היישוב עזון, זיהה אחד המחברים ואסמים שונים בכמה מצבות, עדות לנוכחותם של כמה שבטים בתא שטח מסוים בזמן היסטורי חופף (איור 6).



איור 6: ואסם על מצבת קבר בבית הקברות הבדואי בסמוך לעזון (צילום: ד' אייזנברג-דגן)

5. סיכום: סימנים שבטיים של הבדואים בנגב בהקשרם העכשווי

המאמר ממקם את השלב הבדואי באמנות הסלע של הנגב בהקשר החברתי-היסטורי ודן בכמה דרכים שבהן משתמשים הבדואים בסימנים, בעיקר בצורת הוואסם, סמל שבטי החרות על מחשוףי סלע, כאמצעי לתקשורת בין-שבטית. הסימנים הבדואיים מופיעים כמעט על כל מחשוף סלע הנושא אמנות סלע קדומה. במקרים רבים שינו הסימנים את משמעותה של אמנות הסלע העתיקה, כדי שתתאים לצורכיהם הייחודיים ולנסיבות חייהם.

מחקר זה, שניסה להתחקות אחר שורשי נוכחותם של שבטי הבדואים בנגב, התברר כמורכב שכן פרשנות הממצאים טעונה בהשלכות פוליטיות לא מבוטלות. עד לא מכבר היו הבדואים חברה בלתי אוריינית, וככזאת לא רשמה היסטוריה כתובה או שמרה על

- Bailey, C., 2004. A culture of desert survival: Bedouin proverbs from Sinai and the Negev. Yale University Press. New Haven.
- Bates, O., 1915. Ethnographic notes from Marsa Matruh. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, October, 717–739.
- Bednarik, R., 2007. Rock art science: The scientific study of palaeoart. Aryan Books International. New Delhi, India.
- Ben-David, Y., 1989. The Negev Bedouin: From nomadism to agriculture. In: Kark, R., (Ed.), *The land that became Israel: Studies in historical geography*. Yale University Press, New Haven. pp. 121–134.
- Ben-David, Y., Orion, E., 1998. Life styles and patterns of existence of the Azāzma Bedouin in the central Negev at the end of the 19th and early 20th century. In: Ahituv, S., (Ed.), *Studies in the archaeology of nomads in the Negev and Sinai*. Ben-Gurion University of the Negev Press, Beer Sheva. pp. 175–216.
- Bent, T., Bent, M., 1900. *Southern Arabia*. Smith, Elder and Co. London
- Burckhardt, J. L., 1831. Notes on the Bedouins and Wahabys, Vol. 1. Henry Colburn and Richard Bentley. London.
- Conder, C. R., 1883. Arab tribe marks (Ausam). *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 15, 178–180.
- Eisenberg-Degen, D., Rosen, S. A., 2013. Chronological trends in Negev rock-art: The Har Michia petroglyphs as a test case. *Arts* 2(4), 225–252.
- Field, H., 1931. Among the Bedouins of North Arabia. *The Open Court* 45(10), 577–595.
- Frantzman, S., Kark, R., 2011. Bedouin settlement in late Ottoman and British Mandatory Palestine: Influence on the cultural and environmental landscape, 1870–1948. *British Society for Middle Eastern Studies* 1, 1–22. <http://www.brismes.ac.uk/nmes/archives/268>
- Grossman, D., 1992. Rural process-pattern relationships: Nomadization, sedentarization, and settlement fixation. Praeger. New York.
- Hasselquist, F., 1866. *Voyages and travels in the Levant in the years 1749*, 50, 51, 52. SPCK. London.
- Hilden, J. T., 1991. The use of Wasm (animal brands) in Bedouin weaving. *Al-Ma'thurat Al-Sha'biyyah* 22, 1–21.
- מקורות**
- אייזשטיין, י"ד (עורך), 1926. אוצר מסעות, קובץ תיאורים של נוסעים יהודים בארץ ישראל, סוריא, מצרים וארצות אחרות. הוצאה פרטית. ניו יורק, איסט ברודאיי.
- אל-עראף, ע', 1934. תולדות באר שבע ושבתיה. הוצאת שושני. תל אביב.
- ביילי, י', 1978. רשימות על הבדווים בהר הנגב. רשמים על הבדווים 7, 62–9.
- בן-דוד, י', 1993. מכון ירושלים לחקר ישראל. ירושלים.
- בן-דוד, י', גונן, ע', 2001. בדווים ובדווים-פלאחים בתהליך העיור הנגב. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. ירושלים.
- בר-צבי, ש', בן-דוד, י', 1978. בדווי הנגב בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, כחברת נוודים למחצה. מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל 10, 107–136.
- גילילי, א', קרק, ר', קרסל, ג"מ, 2013. בעקבות המדבר: גבול שבטי הבדואים ותהליכי הגירה בראי דפוסי הקבורה 1880–966. המזרח החדש 52, 116–137.
- קרסל, ג"מ, 1982. ריבי דם בקרב בדואים עירוניים. הוצאת מאגנס. ירושלים.
- Abu-Rabi'a, A., 2001. A Bedouin century: Education and development among the Negev Tribes in the twentieth century. Berghahn Books. Oxford and New York.
- Abu-Saad, I., 2008. Spatial transformation and indigenous resistance: The urbanization of the Palestinian Bedouin in southern Israel. *American Behavioral Scientist* 51(12), 1713–1754.
- Avni, G., 1996. Nomads, farmers, and town-dwellers: Pastoralist-sedentist interaction in the Negev highlands, sixth-eighth Centuries C. E. (Supplement to the Archaeological Survey of Israel). Israel Antiquities Authority. Jerusalem.
- Bailey, C., 1980. The Negev in the nineteenth century: Reconstructing history from Bedouin oral traditions. *Asian and African Studies* 14, 35–80.
- Bailey, C., 1985. Dating the arrival of the Bedouin tribes in Sinai and the Negev. *Journal of Economic and Social History of the Orient* 28, 20–49.
- Bailey, C., 1990. The Ottomans and the Bedouin tribes of the Negev. In: Gilbar, G. G., (Ed.), *Ottoman Palestine 1800–1914: Studies in economic and social history*. E. J. Brill, London. pp. 321–332.

- Marx, E., 2012. The growth of a conception: Nomads and cities. In: Hazan, H., Hertzog, E., (Eds.), *Serendipity in anthropological research: The nomadic turn*. Ashgate, Farnham. pp. 489–582.
- Meir, A. 1997. *As nomadism ends: The Israeli Bedouin of the Negev*. Westview Press. Colorado.
- Meraoit, A., 2011. *Bedouin adoption and adaptation of ancient relics of the archaeological environs of Byzantine Avdat in traditional contemporary processes in the Negev highlands*. PhD dissertation. Ben-Gurion University of the Negev, Israel.
- M-JDC-BI (Myers-JDC-Brookdale Institute), 2012. *MJB Data Snapshot: The Bedouin in Israel*. http://brookdale.jdc.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/MJB-Data-Snapshot-The-Bedouin-in-Israel-March-2012.pdf
- Rosen, S. A., 2009. History does not repeat itself: Cyclicity and particularism in nomad-sedentary relations in the Negev in the long term. In: Szuchman, J., (Ed.), *Nomads, tribes, and the state in the ancient Near East cross-disciplinary perspectives*. Oriental Institute Seminars, no. 5. The Oriental Institute of the University of Chicago. pp. 57–86.
- Rudnitzky, A., 2012. *The Bedouin population in the Negev: Social, demographic and economic factors*. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/droi/dv/138_abrahamfundstudy/_138_abrahamfundstudy_en.pdf
- Schmidt, J., Eisenberg-Degen, D., 2015. Rock engravings as text: Territorial assertions on the walls of the En-Nusra cave in Avdat, Israel. *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 8(1), 21–50.
- Shapira, A., 2012. *Israel: A history*. Brandeis University Press. Waltham.
- Sharon, M., 1975. The political role of the Bedouin in the sixteenth and seventeenth centuries. In: Maoz, M., (Ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman period*. Magnes Press. Jerusalem. pp. 11–30.
- Sharon, M., 1988. The Bedouin in Israel under the Islamic rule. *Bedouin, Notes and Articles*, 36–57.
- Stewart, F. H., 1991. Notes on the arrival of the Bedouin tribes in Sinai. *Journal of Economic and Social History of the Orient* 34(2), 97–110.
- Hilden, J. T., 2010. *Bedouin weaving of Saudi Arabia and its neighbors*. Arabian Publishing. London.
- Jacobowska, L., 1992. Resisting 'ethnicity': The Israeli state and Bedouin identity. In: Nordstrom, C., Martin, J., (Eds.), *The paths to domination, resistance and terror*. University of California Press, Berkeley. pp. 85–105.
- Kark, R., Frantzman, S. J., 2012. The Negev: Land, settlement, the Bedouin and the Ottoman and British Policy 1871–1948. *British Journal of Middle Eastern Studies* 39(1), 53–77.
- Khan, M., 2000. *Wusum: The tribal symbols of Saudi Arabia*. Kingdom of Saudi Arabia ministry of education. Riyadh.
- Kram, N., 2010. *The Negev Bedouins: Struggles for land rights and cultural survival in Israel*. Research report no. 1. Robert H. Arnow Center for Bedouin Studies and Development, Ben-Gurion University of the Negev Press. Beer Sheva.
- Kressel, G. M., Ben-David, J., Abu Rabia, K., 1991. Changes in the land usage by the Negev Bedouin since the mid-19th century. *Nomadic Peoples* 28, 28–55.
- Kressel, G. M., 1998. The Arab world's travails: The desert's burden. *Middle East Quarterly* 5(1), 49–57.
- Kressel, G. M., Bar-Zvi, S., Abu-Rabi'a, A., 2014. *The charm of graves: Perceptions of death and after-death among the Negev Bedouin*. Sussex Academic Press. Chicago.
- Krumbein, W. E., 2003. Patina and cultural heritage – a geomicrobiologist's perspective. In: R. Kozlowski (Ed.), *Proceedings of the Vth EC conference cultural heritage research: A pan-European challenge*. EC and ISC, Krakow. pp. 39–47.
- Krumbein, W. E., Jens, K., 1981. Biogenic rock varnishes of the desert (Israel) an ecological study of iron and manganese transformation by cyanobacteria and fungi. *Oecologia* 50, 25–38.
- Marx, E., 1967. *Bedouin of the Negev*. Manchester University Press. Manchester.
- Marx, E., Shmueli, A., (Eds.), 1984. *The changing Bedouin*. Transaction Books. New Brunswick and London.
- Marx, E., 2009. Land of the Negev Bedouin. In: Hertzog, E. (Ed.), *Perspectives on Israeli anthropology*. Wayne State University Press. Detroit. pp. 489–582.

- Wendrich, W., 2008. From objects to agents: The Ababda nomads and the interpretation of the past. In: Barnard, H., Wendrich, W., (Eds.), *The archaeology of mobility: Nomads in the old and in the new world*. Cotsen Institute of Archaeology Publications. Los Angeles. pp. 509–538.
- Wilkinson, J. C., 1977. *Water and tribal settlement in south-east Arabia: A study of the Aflāj of Oman*. Clarendon Press. Oxford.
- Yahel, H., 2006. Land disputes between the Negev Bedouin and Israel. *Israel Studies* 11(2), 1–22.
- Stewart, F. H., 2011. The structure of Bedouin society in the Negev: Emanuel Marx's Bedouin of the Negev revisited. In: Hazan, H., Hertzog, E., (Eds.), *Serendipity in anthropological research: The nomadic turn*. Ashgate, Farnham. pp. 257–290.
- Tobin, Y., 1995. *Invariance, markedness and distinctive feature analysis: A contrastive study of sign systems in English and Hebrew*. Ben-Gurion University of the Negev Press. Beer Sheva, Israel.